

ՅՈՐԵԼԵԱՆ

ՁՈՆ ԾԵՐԵՆՑԻ ԽՆԿԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(Ծննդեան 200-ամեակի առթիվ)

Ականաւոր գրող, պատմառոմանտիկական վէպի հիմնադիր¹, հասարակական գործիչ, հրապարակախօս Ծերենցը (Յովսէփ Շիշմանեան) XIX դարի երկրորդ կէսի հայ գրականութեան նշանաւոր դէմքերից է, ով իր գիտակցական ողջ կեանքն ապրեց հայ ժողովրդի ազատագրութեան երազանքներով, իր հասարակական եռանդուն գործունէութեամբ ձգտեց նրանց իրականացմանը, գործեց յանուն ժողովրդի գոյատեւման, նրա լեզուի եւ գրականութեան զարգացման, լուսաւոր ուղիներ հարթեց դէպի հայ ժողովրդի երջանիկ ապագան, պայծառացրեց ժողովրդի միտքը՝ չընկրկելով դժուարութիւնների եւ արգելքների առաջ:

Ապրելով եւ ստեղծագործելով թուրքական տիրապետութեան դաժան իրականութեան պայմաններում, Ծերենցը խորապէս զգաց այդ կեանքի բովանդակ մղձաւանջը: Այդ պայմաններում էլ ձեւաւորուեց նրա

աշխարհայեացքը եւ մշակուեց ստեղծագործական տաղանդը:

Յովսէփ Յակոբի Շիշմանեանը (Ծերենց) ծնուել է 1822 թ. Սեպտեմբերի 16-ին², Կ.

¹ «Յարգելի Ծերենցը մեր մէջ առաջինը ներմուծեց ուղղութիւնը» (Յ. Գեղամեան, Ծերենցի երկունք Թ. դարու, Տփլիս, 1879, «Փորձ» հանդէս, Զորրոդ տարի, 1880, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, թիւ 8-9, Թիֆլիս, էջ 202): Նկատի ունենալով պատմավէպի ժանրը նոյն միտքը հաստատում են Գ. Ալիշանը (ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, № 2/21, էջ 237), Եր. Օտեանը (Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Մասիս» լրագիր, 26 Յունիս, 1893, 42-րդ տարի, թիւ 3997, Կ. Պոլիս, էջ 389), Ս. Երեսմեանը (Ազգային դէմքեր, Գրագէտ հայեր, 5-րդ շարք, Վենետիկ, 1914, էջ 375), Յ. Թումանեանը (Երկերի ժողովածոյ, Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն 1892-1921, հ. 4, Երեւան, 1951, էջ 450) եւ ուրիշներ:

² Ծերենցի ծննդեան թուականը տարակարծութիւնների տեղիք է տուել: Հ. Անաոտեանը, Ռ. Նանումեանը, Վ. Մկրտչեանը եւ ուրիշներ վիպասանի ծննդեան թուականը համարել են 1822 թուականը, իսկ երգիծաբան Յ. Պարոնեանը իր «Ազգային ջոշեր» գրքում Ծերենցի ծննդեան առթիւ գրել է. «Յ. Շիշմանեան... ծնաւ ի Կ. Պոլիս, 1819 թ. Օգոս. 21-ին» (Յ. Պարոնեան, Երկերի ժողովածոյ տասը հատորով, հ. 2, Երեւան, 1964, էջ 313): Աւելի ուշ Վրթ. Փափագեանը, ապա նաեւ Թորոս Ազատեանը, վիպասանի կենսագրութեանն անդրադառնալիս, նրա ծննդեան թուականը տեղափոխել են 1832 թուական: Վրթ. Փափագեանը այդ առթիւ գրել է. «Ծերենց (Յ. Շիշմանեան) ծնուել է Կ. Պոլսում 1832 թուականին...» (Վրթ. Փափագեան, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1910, էջ 474): Թորոս Ազատեանը «Մշակոյթ» ազգագրական տարեգրքում գրել է. «Ծերենց ծնած է 1832-ին Իսթանպուլ»: (Թորոս Ազատեան, «Մշակոյթ» տարեգրք, 1948, էջ 8): Սակայն Ծերենցի կենսագրական գրառումները, որոնց մէջ նա նշում է, թէ ինչպէս է 1831 (ըստ Գ. Ալիշանի 1832) թուականին մի խումբ երեխաների հետ ուղեւորում Վենետիկի Ս. Դազար վանքի դպրոցում սովորելու՝ անվերապահօրէն ապացուցում են նրա 1822 թ.-ին ծնուած լինելը եւ հերքում են Յ. Պարոնեանի, Վրթ. Փափագեանի, Թ. Ազատեանի կողմից նշուած 1819-ին կամ 1832-ին ծնուած լինելը: Այս առթիւ Ծերենցը գրում է. «1831 թուականի մայիս ամսին առաքատաւոր նաւով մը Միջերկրականէն կը նաւապետէին 11 տղայք, որոնցմէն մեծը 12 կամ 13 տարու կարծես կար, եւ որոնցէն պզտիկը 10 տարեկան դէռ չէր լմնցուցեր եւ անոնք ամէնքը սահմանուած էին երթալու Վենետիկ Ս. Դազար Մխիթարեանց վանքը փախանայ եւ վարդապետ լինելու» (ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, № 16, էջ 1): Այսպիսով՝ Ծերենցի յուշերում յիշատակուած 11 տղաներից «ամենափոքրը» ինքն է եղել, որովհետեւ ուր տարեկան հասակում նա ընդունուել էր Լուսաւորչեան վարժարան եւ մէկ տարի սովորելուց յետոյ (10 տարեկան դէռ չլմնցուցած) ուղարկուել Վենետիկ:

Պոլսում: Վաղ տարիքում կորցնելով ծնողներին՝ յետագայում գրել է. «Որք մօրմէ երեք տարեկան, հօրմէ տասնմէկ տարեկան, անցուցեր եմ տղայութիւնս եւ պատանեկութիւնս տարուբեր, տարտամ, չունենալով սովորաբար որեւիցէ ապահովութիւն վաղւան ապրուստին համար»³:

1830 թ.-ին Յովսէփը եղբօր հետ ընդունուում է Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանը: Նոյն տարին այստեղ են յաճախում նաեւ Ալիշանեան եղբայրներ Քերովբէն (յետագայում Դեռնդ) եւ Սերովբէն. «Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, գրում է Մերենցն իր յուշերում, որ իրօք մտերմական կապերով կապուեցայ Սերովբէ Ալիշանի հետ, որտեղ ութ տարեկան հասակէս սկսած էր դպրոցի ընկեր լինել, նա իր եղբօր հետ կուգար նոյն դպրոցը, ուր ես նաեւ իմ եղբօրս հետ կ'երթայի»⁴: Մէկ տարի անց Կ. Պոլիս է գալիս Մխիթարեան միաբան, Հայկազեան բառարանի հեղինակ Մկրտիչ Աւգերեանը՝ Ս. Ղազարի «Նոր ընծայարանի» համար աշակերտներ տանելու: Ընտրուած տասնմէկ աշակերտների թւում էին Շիշմանեանը եւ Ալիշանեան եղբայրները⁵: Հօրից բաժանման պահը յետագայում Մերենցը նկարագրել է իր «Սուրբ Ղազար» յուշերում. «Սա տողերու գրողը, որ իր հօր խստութենէն զատ, ուրիշ բան մը չէր նշմարած մինչեւ այն բաժանման օրը. զինք առանձին սենեակ մը տանելով, որդեակ (առաջին անգամ որդեակ բառը լսած էր իրմէ), յիշէ մայրդ, մի մոռնար աղօթելու իրեն հոգւոյն համար եւ ես, թէ որ մեռնիմ, մի մոռնար աղօթել եւ ինձի համար, ըսեր էր եւ իր սրտին յուզմունքը եւ ձայնին տխրութիւնը եւ աչքերուն փայլը ծածկելու համար թողել էր տղան եւ հեռացել էր. վասն զի արեւելք արցունքի տխրութեան երեւոյթը ան ատեն մեծ ամօթ էր»⁶:

Ճանապարհորդութիւնը ըստ Ալիշանի գրառումների, տեւում է յիսունեօթ օր: Յուլիսի 5-ին երեխաները մտնում են Ս. Ղազար կղզի: Մկրտիչ Աւգերեան եւ Պետրոս Մինասեան վարդապետները առաջին իսկ օրից գրաւում են մանուկներին իրենց զրոյցներով: Երեխաներին յայտնի է դառնում, որ իրենք ազգութեամբ ոչ թէ «կաթոլիկ են», այլ՝ Հայ. «Իմացանք, որ մենք հայ ենք եղեր, մեր երկիրը Պոլիս չէ եղեր, այլ Հայաստան, եւ թէ մենք ալ երբեմն թագաւորներ ունէինք եւ թէ մեր նախահարք քաջ մարդիկ են եղեր եւ թէ մեր անմիաբանութեան պատճառով ամէն բան կորուսել ենք եւ հիմա գերի ենք օտարաց»⁷:

Հոգեւոր դպրոցի իւրաքանչիւր սան պարտաւոր էր ուսումնասիրել եկեղեցու պատմութիւն, քրիստոնէութեան պատմութիւն, գրաբար, լատիներէն եւ յունարէն լեզուները: Տիրապետող լեզուն գրաբարն էր, Մխիթարեան հայրերը անգիր անել էին տալիս գրաբար ճառեր, ոտանաւորներ, հատուածներ Սուրբ Գրքից, նրանք աշակերտներից պահանջում էին խօսել գրաբարով՝ որպէս «աղբիւր բարբառի հայրենական»: Աշակերտների գիտելիքները գնահատւում էին նրանով, թէ նրանք ինչպէս են անգիր արտասանում օրուայ եկեղեցական աղօթքներն ու սահուն կարգում որոշ հատուածներ Աստուածաշնչի գլուխներից⁸: Ամէն առաւօտ աշակերտներին տանում էին եկեղեցու մատուռ «Հաւատով խոստովանիմ» եւ «Ողջոյն քեզ» արտասանելու, այնուհետեւ ու-

³ Ռ. Նանուեան, Մերենց կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1986, էջ 11: Տե՛ս նաեւ ԳԱԹ, Մերենցի ֆոնդ, № 20/1 (առաջին բաժին), էջ 24:

⁴ ԳԱԹ, Մերենցի ֆոնդ, № 10:

⁵ Ռ. Նանուեան, նշ. աշխ., էջ 11:

⁶ Նոյն տեղում:

⁷ ԳԱԹ, Մերենցի ֆոնդ, № 16/1, էջ 3: Տե՛ս նաեւ Ռ. Նանուեան, նշ. աշխ., էջ 12-13:

⁸ Լ. (Ն. Աբդ.) Ալոյեան, Մերենցի պատմավեպերի լեզուաոճական առանձնայատկութիւնները, «Կանառ» գիտական պարբերական, թիւ 1, Երեւան, 2022, էջ 61:

շաղրդութեամբ ունկնդրելու վարդապետի՝ «Նոր Ընծայարանի» կանոնների ընթերցումը, որոնք ամենայն ճշտութեամբ եւ խստապահանջութեամբ պարտաւոր էին իւրացնել եւ անգիր անել: Ըստ այդ կանոնների՝ խօսելու, ուրիշներին նայելու, երկու հոգով առանձնանալու, յանդիմանութիւններին պատասխանելու, ծնողների հետ նամակագրական կապ պահելու իրաւունք չունէին: Վերջիններիս որպիսութեան մասին իմանում էին օտարականներից, իսկ վերոնշեալ կանոնները խախտելու եւ անհնազանդութիւն ցուցաբերելու դէպքում, պատժիչ միջոցներ էին կիրառուում. «Երբ հալածանք կ'ըսեմ, պէտք է իմանալ իրօք հալածանք մը, ամէն վայրկեան, ամէն ժամ, ամէն օր եւ այնպիսի նիւթերի համար շարունակ յանդիմանութիւնք, քամահրանք, ծանր խօսքեր, որոնք վերջ չունէին»⁹, - գրում է Ծերենցն իր յուշերում:

Ուսման առաջին իսկ օրուանից մանուկ Յովսէփը չի հանդուրժում վանական խրատութիւնները եւ մշտապէս ընդհարումներ է ունենում վերակացուի հետ: Մի օր էլ պատահաբար օտարականից տեղեկանում է, որ հայրը վախճանուել է, իսկ եղբայրը գնացել է նորաբաց Մուրատեան վարժարանում ուսանելու: Հօր մահուան բօթը ծանր է անդրադառնում արդէն մօրից որբացած երեխայի հոգեկան աշխարհի վրայ. «Ես դեռ հոն էի (Ս. Ղազարում – Ն.Ա.Ա.), - գրում է Ծերենցը, - երբ գաղտնի տեսնուեցայ օտարականի մը հետ, ինչպէս իմ հօրս մահուան լուրը առնելուս պէս նոյն քաղաքում արցունք չի ձգելով, գիշերները անկողնիս մէջ լացեր էի»¹⁰:

Շուրջ վեց տարի սովորելով Մխիթարեանների մօտ եւ ամբողջովին գտնուելով վանականների հսկողութեան տակ՝ բոլոր աշակերտների նման Յովսէփը եւս եկել է այն եզրակացութեան, որ վանքի վանահայրերը, որոնց յանձնուած էր երեխաների կրթութեան եւ դաստիարակութեան հարցը ձգտում են նրանց դարձնել ապագայի ճգնաւորներ, այդ իսկ պատճառով աշակերտներին հեռու են պահում աշխարհիկ կեանքից, սոցիալ-քաղաքական հարցերից եւ նրանց ուղեղները ծանրաբեռնում սրբերի հետ կապուած աւանդոյթներով. «...Վասնզի մեր ծեր վերակացուն, որ 70 տարեկան անձ մը կար զմեզ ճգնաւոր ընելու փափաք մը ունէր, - գրում է Ծերենցը, - տգետ էր նաեւ այն, իսկ միաբանութեան խնդիրներու մէջ եւ ուսմանց սէր ունեցողները դրականապէս կը հալածէր»¹¹:

Ուսումնառութեան տարիներին Յովսէփը խորանում է Հայոց պատմութեան մէջ: Հայ ժողովրդի հոգեւոր անցեալի հրաշալի պատմութեան ուսումնասիրումը ապագայ գրողի համար դառնում է կենսական պահանջ: Մէկը միւսի յետեւից նա ընթերցում է Խորենացու, Բիւզանդի, Եղիշէի պատմական աշխատութիւնները եւ նրանց երկասիրութիւններով կրթում իր միտքը, ամրացնում հայրենասիրական ոգին: Սակայն հոգեւոր կրթարանի սահմանափակ միջավայրը, ինքնամփոփ եւ միապաղաղ կեանքը նրա համար դառնում են ձանձրալի: Ուսումնատենչ պատանին յանդգնում է կատարել մի խիզախ քայլ՝ դուրս գալ վանական մօռլ միջավայրից եւ վերադառնալ ախարհիկ կեանք. «Ձանձրացած գնացի յայտնեցի վերակացուին, - գրում է նա, - թէ կրօնաւորական կեանքը ինձ անշարժելի թելերով կը ստիպէր հայրենիքս դառնալ»¹²:

Ընդմիջտ հրաժարուելով վանական դառնալու մտադրութիւնից, Յովսէփը 1837 թ. - ին վերադառնում է Կ. Պոլիս եւ ուսումը շարունակելու անյաջող փորձից յետոյ, շաբա-

⁹ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, № 16/1, էջ 3:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 10:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 12:

¹² Նոյն տեղում:

Թը չորս ղուրուշ¹³ չնչին աշխատավարձով ընդունուում է դեղագործի աշակերտ: Հինգ տարի շարունակ, ամէն օր նա լուանում էր շէրը, եփում ծաղիկների եւ բոյսերի արմատները, պատրաստի դեղերը լցնում էր շէրի մէջ, տեղաւորում զամբիւղներում եւ տանում էր ըստ հասցէների: Այդ ծանր օրերին նրա մօտ ցանկութիւն է առաջանում՝ խորանալու դպրոցում թերի մնացած իտալերէն լեզուի մէջ, եւ նա, բառարանի օգնութեամբ սկսում է կարդալ իտալացի հայրենասէր գրողների՝ Մոնտի, Մանձոնիի, Պէլլիկո-Սիլվի, Վիտորիօ Ալֆիերի գործերը: Իտալական գրականութեան հանդէպ Յովսէփ Շիշմանեանի ոգեւորութիւնը նրան դարձնում է այդ օրերին մեծ ժողովրդականութիւն գտած իտալական հայրենասիրական խօսքի տարածողը դեղագործի արհեստանոցում. «Ամբողջապէս կը թարգմանէի բառ առ բառ,- գրում է Ծերենցն իր յուշերում,- եւ երբ բաւական կը հասկնայի, լսարան մը կը կազմուէր շուրջս եւ կը սիրէի պատմել իմ կարգացածներս, իմ կողմէս երգ մը ստեղծելով, կամ պատմութիւն մը երեւակայելով եւ կ'երեւայ թէ բաւական յաջողութեամբ, որովհետեւ շատ յուզմունք եւ արտասուք կը թափուէր զիս շրջապատող պատանիների մէջ»¹⁴:

Շիշմանեանի համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ հանդիպումը իր միսիթարեան ուսուցիչներից Զէմպէրէքճեանի հետ, որն առաջարկեց դասաւանդել Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանում ազգային պատմութիւն, ազգային մատենագիտութիւն եւ աշխարհագրութիւն առարկաները: Շիշմանեանն ընդունելով առաջարկը՝ 1837 թ.-ին, հազիւ տասնվեց տարեկան պատանի, դառնում է ուսուցիչ, սակայն, ինչպէս նրա առաջին կենսագիր Թ. Զաքարեանն է գրում. «Յայտնի չէ, թէ ինչքա՞ն տարի է շարունակում նա ուսուցչի պաշտօնը, միայն գիտենք, որ 1843 թուին, Օգոստոսի 23-ին նա թողնում է Կ. Պօլիսը եւ համարեայ դատարկ գրպանով ճանապարհ է ընկնում դէպի Հայաստան, որպէսզի անձամբ տեսնէ ու ծանօթանայ այն երկրի եւ այն ժողովրդի հետ, որի պատմութիւնը ուսուցանելու բախտն է վիճակուել իրեն»¹⁵: «...անիկա (Ծերենցը - Ն.Ա.Ա.) իր ոտքերովը կարդացած է հայոց աշխարհը,- գրում է Յ. Օշականը,- եւ աչքերովը յօրինած՝ անոր հողին, զայն ծուէն-ծուէն քակելով, քաշելով մեր դաշտերէն, մեր ջուրերէն ու երկինքէն: Երկու անգամ ըրած է անիկա այդ սրբազան ուխտաւորութիւնը իր պապերուն հողերը դէպի»¹⁶: Անցնելով Գիւմուշխանէի, Բաբերդի, Տրապիզոնի, Էրզրումի, Ղարսի, Ալեքսանդրապոլի վրայով Շիշմանեանը հասնում է Թիֆլիս¹⁷: Շուրջ մէկ տարուայ շրջագայութեան ընթացքում ծանօթանում է հայ ժողովրդի կեանքի ու ապրելակերպի ստուերոտ կողմերին, «իւր ազգի վիճակին»¹⁸, գտնում է Հայաստան բառի նշանակութիւնը եւ հիասթափութեան ու տխրութեան զգացումներով համակուած 1844 թ.-ին կրկին վերադառնում է Կ. Պօլիս այն տպաւորութեամբ, որ իր տեսած Հայաստանը շատ «խեղճ երկիր է»¹⁹:

1845 թ. աշնանը, երբ Յովսէփ Շիշմանեանը տակաւին շարունակում էր իր ու-

¹³ Ղուրուշ (տանկ. guruš) - Տանկական դրամ, հաւասար 40 փարայի, 0,227 ոսկի ֆրանկի: Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, Հայերէնի բացատրական բառարան, հ. 3, Երեւան, 1944, էջ 188:

¹⁴ Գ.ԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, № 18/1, էջ 1:

¹⁵ Դիտող (Թ. Զաքարեան), Տօթոր Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Արաքս» պատկերազարդ հանդէս, Գիրք Բ., 1888, Մայիս, Ս. Պետերբուրգ, էջ 108:

¹⁶ Յ. Օշական, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. 4, 1956, Երուսաղէմ, էջ 459:

¹⁷ Ա. Նանուսեան, Նշ. աշխ., էջ 19:

¹⁸ Յ. Օշական, Նշ. աշխ., էջ 459:

¹⁹ Ըստ Յ. Պարոնեանի, Կ. Պօլիս վերադառնալուց յետոյ Ծերենցը դարձեալ «դասատու կարգուեցաւ» Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանում, սակայն այս անգամ աւանդում է հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներ (Տե՛ս Յ. Պարոնեան, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», «Ազգային ջոջեր», Երեւան, 1979, էջ 57):

սուցչի պաշտօնը Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանում, Իտալիայի Պադուա քաղաքում²⁰ հիմնադրուած Մուրատեան վարժարանի մի խումբ շրջանաւարտներ գալիս են Կ. Պոլիս, որոնց մէջ էր նաեւ 17-ամեայ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը²¹։ Վերջինս նոյնպէս աշխատանքի է անցնում Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանում, որպէս ուսուցիչ, որտեղից էլ սկիզբ է առնում Ծերենցի եւ Պէշիկթաշլեանի բարեկամութիւնը։ Նրանք երկուսն էլ մանկավարժական գործունէութեանը զուգընթաց ծաւալել են հասարակական եռանդուն գործունէութիւն։

1846 թ.-ին Կ. Պոլիս է գալիս Մուրատեան վարժարանի ուսումնապետ, դաստիարակ եւ վերակացու Հայր Պետրոս Մինասեանը եւ իր շուրջը համախմբելով նախկին սաներին (Մ. Պէշիկթաշլեան, Ս. Հէքիմեան, Յ. Շիշմանեան)՝ օգնում է «Համազգեաց ընկերութեան» կազմակերպման եւ նրա կանոնադրութեան կազմման գործում²²։ «Պ. Մինասեանը, գրում է Ծերենցը, որ իրօք սովորական մարդ չէր, իւր հաստատամիտ բնաւորութեամբ, իւր խառնափնթոր գիտութեամբ, իւր ազգասիրութեամբ, կաթոլիկ կրօնամոլութեամբ եւ իւր անշահասէր առաքինութեամբ... որ մեծ ազգի ընելիքները կ'ուզէր ընել տալ իւր ընկերութեանը եւ որուն անունը մկրտել էր «Համազգեաց». անունը կը յայտնէր թէ ընկերութեան դռները բաց էին ամէն հայու համար»²³։

«Համազգեաց ընկերութեան» ծրագրի հիմքում ընկած էր, առաջին հերթին, տարբեր դաւանանք ունեցող հայերի համախմբումը մի դրօշի տակ՝ Լուսաւորական գործունէութեամբ ազգը միաւորելու, նրա գոյութիւնն ու առաջադիմութիւնն ապահովելու համար, որն էլ շարժեց «Հայ կաթոլիկ համայնքի» պետ Անտոն Հասունեանի²⁴ զայրոյթը։ «Հասուն՝ նախ զարմանքով նայեցաւ այս մարդուն (Պ. Մինասեանին – Ն.Ա.Ա.) եւ իւր ընկերութեան վրայ, վասն զի այդ Համազգեաց անունը իւր փափուկ ականջներուն քաղցր չէր հնչեր»²⁵։

Ա. Հասունեանը տեսնելով, որ ընկերութիւնը աստիճանաբար ընդլայնում է իր գործունէութեան ոլորտը, ներգրաւելով նորանոր մարդկանց (1848 թ. Փետրուարին ընկերութիւնն ունէր 600-ից ավելի անդամ²⁶) ավելի է զայրանում եւ սկսում ամբաստանել ընկերութեան անդամներին Հռոմի Պապի առաջ՝ ներկայացնելով նրանց գործունէութիւնն իբրեւ խռովութիւն Օսմանեան կառավարութեան եւ հռոմէական իշխանութեան դէմ. «Հասուն Գերապայծառ, երբ տեսաւ աս վիճակը եւ տեսաւ նաեւ, որ Համազգեաց

²⁰ Մուրատեան վարժարանը հիմնադրուել է Մխիթարեան միաբանութեան նախաձեռնութեամբ 1832 թ.-ին, Իտալիայի Պադուա քաղաքում, եւրոպացի մեծահարուստ Սամուէլ Մուրատեանի կտակով։ Պատահական չեմք շեշտել վարժարանի հիմնադրութեան վայրը, քանի որ Պէշիկթաշլեանի եւ երիտասարդների Կ. Պոլիս վերադառնալու յաջորդ տարին (1846 թ.) վարժարանը Պադուայից տեղափոխուել է Փարիզ։

²¹ Ըստ գրականագետ Ս. Շտիկեանի, Պէշիկթաշլեանը Կ. Պոլիս է վերադարձել ոչ թէ 1845-ին, այլ 1843-ին (Տէ՛ս Ս. Շտիկեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի երգիծական մի ոտանատրի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1984, թիւ 2, Երեւան, էջ 62)։

²² Տէ՛ս Ռ. Նանումեան, Նշ. աշխ., էջ 22; նաեւ Ա. Զօպանեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի կեանքը եւ գործը, Փարիզ, 1907, էջ 58-59։

²³ «Փորձ» հանդէս, Երրորդ տարի, թիւ 5, Մայիս, 1879, Տփլիս, էջ 196։

²⁴ Ըստ Յ. Պարոնեանի, Անտոն Հասունեանը ծագումով հայ չէր, այլ՝ Յաղուպ Իպն Յուսէֆ Հասո անունով բերիացի ասորիի զաւակ։ Երգիծաբանը վերջինիս հայ շիւնեմ ապացուցելու համար բաւարար է համարում նրա գործերը. «...էթէ ըլլար (հայ – Ն.Ա.Ա.)՝ անկարելի էր, որ իր ազգն սպաննելու աշխատեւ, քանի որ ազգն սպաննողներու համար պատիժ մը սահմանուած չէ» (Տէ՛ս Յ. Պարոնեան, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», «Ազգային ջոյեր», Երեւան, 1979, էջ 82)։ Ա. Հասունեանը եղել է Անարգապայի (Կիլիկիա) եպիսկոպոսը, 1846-1847-ին՝ Կ. Պոլսի կաթոլիկ հայերի պատրիարք, 1847-ից՝ կաթոլիկ հայերի կաթողիկոս՝ Անտոն Պետրոս Թ. անունով։

²⁵ Նոյն տեղում, էջ 197։

²⁶ Տէ՛ս «Արշալոյս Արարատեան» օրագիր, Ութերորդ տարի, 6 Փետրուարի, 1848, թիւ 304, Զմիւռնիա։

ընկերություն մը կ'ելլէր որ խօսքերէ ի գործ կը դիմէր, ամբաստանությունք զրպարտություն չի մնաց որ չի տեղային թէ Հռոմ եւ թէ ի Բ. Դուռը»²⁷, գրում է Ծերենցը: Նա, մինչեւ անգամ, սպառնում էր թէ «ոչ կարեմք տալ ձեզ արձակումն եւ հաղորդություն, մինչեւ ոչ զղջասջիք եւ յետս կացջիք յայդոցիկ ընկերութենէն»²⁸: Ի վերջոյ Պապական Հռոմի եւ Բարձրագոյն Դռան միջամտությունը հարկադրում է ընկերութեանը գործունէությունը շարունակելու համար փոխել կանոնադրության որոշ կէտեր: Փոփոխուած, 41 յօդուածից բաղկացած նոր կանոնադրությունը հրատարակուեց 1851 թուականին²⁹, սակայն դա որեւէ կերպ չնպաստեց ընկերութեան գործունէութեան շարունակմանը, աւելին՝ այն մի պահ դադարձեց գործելուց³⁰:

1848 թ. սկզբներին Ծերենցը մեկնում է Փարիզ: Այստեղ նա ուսուցչի պաշտօն է ստանձնում նորաբաց Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանում եւ ընդունում է Սորբոնի համալսարանի բժշկագիտության ֆակուլտետը: Այդ շրջանում Փարիզում ուսանում էին նաեւ Ն. Ռուսինեանը, Ն. Պալեանը, Ստ. Ոսկանեանը եւ ուրիշներ: Այստեղ ունկնդրելով անուանի դասախօսներին՝ Ծերենցն առանձնակի սէր է տածում նրանց հանդէպ եւ կլանուած ընթերցում ժամանակակից Եւրոպական գրականության առաջաւոր դէմքերին՝ Լամարթինին, Վ. Հիւկոյին, Վալտէր Սկոտին, Շատոբրիանին, Ժան-Փակ Ռուսոյին եւ շատ ուրիշներին, ինչպէս նաեւ հաղորդակից է դառնում ժամանակի յեղափոխական տրամադրություններին:

1849 թ. Ապրիլի 27-ին Փարիզում հիմնում է «Արարատեան ընկերությունը», որի կազմում ներգրաւուում է Փարիզում սովորող հայ երիտասարդությունը. սկզբում ատենադպիր, յետոյ ատենապետ է յայտարարում Ծերենցը:

Հինգ տարի Փարիզում մնալուց յետոյ, 1852 թուականին Ծերենցը հետեւելով Ն. Ռուսինեանի օրինակին՝ որոշում է մեկնել Իտալիա ուսումը շարունակելու³¹: Բացի այդ, նա ցանկանում էր կրկին այցելել Վենետիկի Մխիթարեանների վանքը, որին կապուած էր իր պատանեկության եւ ուսումնառության տարիների քաղցր յիշատակներով: Սակայն, ուղեւորությունը Ծերենցի համար առանց արկածների չանցաւ. Լոմբարդիայի միջով Վենետիկ անցնելիս երկու անգամ ձերբակալում են նրան՝ նմանեցնելով Իտալական ազգային-ազատագրական շարժման առաջնորդ Մաձձինին: Սակայն, կարելի է ենթադրել, որ Ծերենցի միայն արտաքին նմանությունը ոստիկանների համար չէր կարող նրան ձերբակալելու պատճառ հանդիսանալ: Այստեղ կար մի այլ հանգամանք. Յովսէփ անունը իտալերէն թարգմանում է Զուզեպպէ (Giusseppe), իսկ Ծերենցի անձնագրում պէտք է որ իտալերէն գրուած լինէր «Զուզեպպէ Շիշման» (Giusseppe Chicheman), որն էլ հիմք է ծառայել աւստրիական կառավարութեանը կասկած յարուցելու նրա նկատմամբ: Ոստիկանները երբ Ծերենցին բանտ են տանում, նա մեծ ուրախություն է ապրում, որովհետեւ դեռ Փարիզում եղած ժամանակ տենչում էր հանդիպել Մաձձինին, բայց պարզում է, որ ինքն է կասկածուում իբրեւ Մաձձինի: Ոստիկանությունը զգալով իր սխալը՝ երկու ձերբակալությունների ժամանակ էլ յուսախաբուած

²⁷ Soppetion Յ. Շիշմանեան, Ազգային լսարան յ'Օրթաֆէոյ ատենախօսութիւն Ա., Եւրոպական ֆաղափականութեան ներկայ ժամանակներուս Հայ ազգին վրայ քրաժ ազդեցութիւնը, 29 Յունուար, 1873, Կ. Պոլիս, էջ 21-22:

²⁸ Ա. Պէրպլէրեան, Պատմութիւն Հայոց, Բ. հրատ., Ա. Էշմիաժին, 2008, էջ 340:

²⁹ Տե՛ս Զատագովութիւն Համագգեաց ընկերութեան ճշմարտախօս անձէ մը գրուած, Կ. Պոլիս, 1851, էջ 34-42; նաեւ Ա. Պէրպլէրեան, Նշ. աշխ., էջ 341-346:

³⁰ Այս մասին 1852 թ. Սեպտեմբերի 10-ին «Մասիս»-ը գրում է. «Կը լսեմք նաեւ որ Համագգեաց ընկերութիւնն ալ խափաներ է», «Մասիս» լրագիր, Առաջին տարի, 10 Սեպտեմբեր, 1852, թիւ 33, Կ. Պոլիս:

³¹ Տե՛ս Ա. Նանումեան, Նշ. աշխ., էջ 29:

ազատ է արձակում Ծերենցին:

Բանտից ազատուելով՝ Ծերենցը մի քանի օր մնում է Վենետիկում, ապա մեկնում է Իտալիայի Պիզա քաղաք՝ ուսումը շարունակելու: Թէեւ գրականութեան եւ մամուլի էջերում տպագրուած բազմաթիւ աղբիւրներից կամ հրապարակումներից գիտենք, որ Ծերենցը աւարտել է Սորբոնի համալսարանի բժշկագիտութեան ֆակուլտետը³², սակայն գոյություն ունի մի փաստաթուղթ, որը հերքում է Ծերենցի՝ Սորբոնի համալսարանն աւարտելու փաստը:

Բանն այն է, որ Պիզայի հնագոյն համալսարանը, որը հիմնադրուել է 1338 թ., եւ որտեղ սովորել եւ աշխատել է իտալացի ֆիզիկոս, աստղագէտ եւ փիլիսոփայ Գալիլէօ Գալիլէյը, իր վրայ էր բեւեռել ոչ միայն եւրոպացիների ուշադրութիւնը, այլեւ Փարիզում սովորող մի խումբ արեւմտահայ երիտասարդների, որոնք Սորբոնի համալսարանի վերջին դասընթացը չաւարտած՝ տեղափոխուել են այդ համալսարան, որպէսզի իրենց ուսումը շարունակեն եւ դիպլոմի պաշտպանութիւնը կատարեն այնտեղ: Այդ ուսանողների թւում են եղել՝ Սարգիս Կարապետեանը, Յակոբ Տաւուտեանը, Գասպար Սինապեանը, Սերվիլէ (Սերովբէ Վիշենեանը), Յովսէփ Շիշմանեանը եւ շատ ուրիշներ: «...Ծերենցը,- գրում է Ա. Մեզպուրեանը,- 1852 թ. Փարիզը կը թողու եւ կը մեկնի դէպի Իտալիա հետեւելու համար Պիզայի համալսարանի բժշկական վերջին դասընթացքին, ինչ-որ նախապէս նոյնը ըրած են Սերվիլէն եւ Գ. Սինապեանը: Աւարտական քննութիւնները յաջողապէս անցնելէ ետքը, կը ներկայացնէ թէզը, վկայականը կը սատանայ եւ կը վերադառնայ Իսթանպուլ»³³:

1853 թ. Յունիսի 23-ին Ծերենցը Պիզայի համալսարանում յանձնում է աւարտական քննութիւնները՝ վիրաբուժութիւնից եւ բժշկութիւնից եւ նոյն ամսի 25-ին Պիզայի Արքեպիսկոպոսութեան պալատում տեղի է ունենում նրա բժշկական վկայականի հանդիսաւոր յանձնումը, որից յետոյ նա վերադառնում է հայրենիք (Կ. Պոլիս) եւ անմիջապէս յայտնում հասարակական կեանքի թոհուրոհի մէջ:

Այդ օրերին Մխիթարեան մի խումբ եկեղեցականներ Հռոմի Պապի յայտնի գործակալ Հասունի գլխաւորութեամբ դաւանաբանական պայքար էին ծաւալել էջմիածնի կաթողիկոսութեան եւ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի դէմ, եւ ազգապառակտիչ քաղաքականութիւն վարելով՝ դաւանափոխել էին բազմաթիւ հայերի, ինչը զայրոյթ էր առաջացրել նոյնիսկ կաթոլիկ հայերի շրջանում եւ սկիզբ դրել մի սուր պայքարի, որը պատմութեան մէջ յայտնի է հասունեանների եւ հակահասունեանների պայքար անունով³⁴: Չնայած իր կաթոլիկ ծագմանը³⁵, Ծերենցը սատարեց հակահա-

³² 1. «Շիշմանեանը, «Երկունքի» հեղինակը, մտաւ Փարիզի բժշկական համալսարանը եւ աւարտեց բժշկի վկայագրով» (Տէս Վ. Փափագեան, Պատմութիւն հայոց գրականութեան սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Թիֆլիս, 1910, էջ 475): 2. «Մխիթարեանց նախկին աշակերտը (Շիշմանեան), Փարիզի համալսարանէն վկայեալ բժշկը Պոլսոյ մէջ գործունեայ անձնատրութիւն մը եղաւ» (Տէս Ա. Արփիարեան, Պատմութիւն ԺԺ. դարու Թուրքիոյ հայոց գրականութեան, Նորատիպ, Բարիք, 2020, էջ 58): 3. «Բժշկութեան վկայականը առնելէ ետքը, Շիշմանեան վերադարձաւ Պոլիս» (Տէս Ե. Օտեան, Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Մասիս» լրագիր, 42-րդ տարի, 26 Յունիս, 1893, թիւ 3997, Կ. Պոլիս, էջ 388): 4. «Շիշմանեանը իւր բժշկական դիպլոմը ծոցին նանապարհ է ընկնում Պոլիս: Բայց նախ քան հայրենիք վերադառնալը նա անցնում է Իտալիա» (Տէս Դիտող (Թ. Զաֆարեան), Տօթոս Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Արաքս» պատկերազարդ հանդէս, Գիրք Բ., 1888, Մայիս, Ա. Պետերբուրգ, էջ 110): 5. «1853 թուականին բժշկի կոչումով նա (Ծերենցը) դուրս է գալիս Փարիզից՝ հայրենիք վերադառնալու մտադրութեամբ» (Տէս Վ. Ա. Մկրտչեան, Ծերենցը եւ նրա պատմական վկայերը (առաջաբան), Ծերենց (Յովսէփ Շիշմանեան), Երկեր, Երևան, 1957, էջ V):

³³ Բժիշկ Ա. Ն. Մեզպուրեան, Հայ եւ ծագումով հայ բժիշկներ, հ. Ա., Կ. Պոլիս, 1950, էջ 145-146:

³⁴ Տէս Ով ով է. հայեր, Կենսագրական հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 623:

³⁵ Ծերենցը ծնունդ եւ դաստիարակուել է կաթոլիկ ընտանիքում, ապա սովորել է հայ կաթոլիկ եկեղեցու բե-

 REPUBBLICA ITALIANA
 Mod. 126
Università degli Studi di Pisa

Pisa, 11 marzo 1948

Risposta al foglio _____ N. _____ Pos. _____ Dia. _____
 N. { Prod. 2171
 Pos. XXXX/2
 Oggetto: Chicheman Giuseppe
 Allegati N. _____
 Al Dr. Mezbur
 Istiklal Caddesi Nu 337
 Eski Cicekci 3 I s t a m b u l

In risposta alla Sua richiesta si fa presente che, dagli atti esistenti presso questa Segreteria Universitaria, risulta che il Sig. Chicheman Giuseppe del fu Giacomo, da Costantinopoli il giorno 23 giugno 1853 superò presso questa Università l'esame di laurea in Medicina e Chirurgia, ed il successivo 25 giugno ebbe luogo la solenne proclamazione, presso l'arcivescovado di Pisa.

IL RETTORE
 A. Magliani

Ծերենցի՝ Պիզայի համալսարանի բժշկագիտության ֆակուլտետի վկայականը

սունեան բանակին եւ այնքան տարուեց այդ պայքարով, որ դարձաւ հակահասունեան շարժման «հրամանատար»³⁶: «Հասուն՝ պապականութեան հարազատ որդին է հոգւով, մտքով եւ սրտով,- գրում է Ծերենցը,- ունի նա ինչ որ ճշմարիտ կաթոլիկ մը պէտք է ունենայ՝ նախանձայուզութիւն՝ որ ամէն տեսակ ներողամտութիւն կը վտարէ, ատելութեան ոգի ընդդէմ ամէն մարդու՝ ամէն կրօնի՝ ամէն ազգի՝ ամէն դաւանութեան որ արտաքոյ է հռոմէական եկեղեցւոյ...»³⁷:

Հասունեանների դէմ Ծերենցի մղած հետեւողական պայքարն իր բնոյթով ու էութեամբ խորապէս սկզբունքային էր, որովհետեւ հասունեանական ոտնձգութիւնները ջլատում էին այն առաջադէմ ուժերին, որոնք ազնուաբար մարտնչում էին ազգային նկարագրի անաղարտութեան, ազգապահպանութեան եւ ազգային ինքնուրոյնութեան համար: Հասունեանները ազգային գաղափարները ոչինչ համարելով՝ մոլեռանդութեամբ աճնատուր էին լինում միայն կրօնական գաղափարներին եւ ջանք ու եռանդ չէին խնայում որքան հնարաւոր է հեռու պահել հայ կաթոլիկներին լուսաւորչականներից եւ միանգամայն հպատակեցնել նրանց Հռոմի աթոռին:

Հասունեանների եւ հակահասունեանների կռիւը տեւել է շուրջ կէս դար:

նեղիկտեան վանականների՝ Մխիթարեանների մօտ:

³⁶ Բնորոշումը Յ. Պարոնեանի, Տէս 3. Պարոնեան, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, «Ազգային ջոշեր», Երևան, 1979, էջ 61:

³⁷ «Փորձ» հանդէս, Երրորդ տարի, թիւ 5, Մայիս, 1879, Տփլիս, էջ 193:

1860 թ. Մայիսի 24-ին, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը ընդունում է Արեւմտահայութեան ներքին կեանքը կարգաւորելու կոչուած Ազգային Սահմանադրութիւնը (վաւերացուել է 1863 թ. Մարտի 17-ին՝ զգալի տարբերութիւններով)³⁸, որի կենսագործման սկզբնական շրջանում՝ 1860 թ. Սեպտեմբերի 1-ին, Կ. Պոլսի «Համազգեաց ընկերութեանը» պատկանող Լալէ փողոցի թիւ 13 տանը հիմնադրուում է նաեւ «Հայոց համազգային բարեգործական ընկերութիւնը»։ Այն, ըստ էութեան, 1846 թ.-ին հիմնադրուած եւ յետագայում խափանուած «Համազգեաց ընկերութեան» վերակազմաւորումն էր։ Ընկերութեան հիմնադիրներն էին Գրիգոր Աղաթօնը (ատենապետ) եւ Յովսէփ Շիշմանեանը (ատենադպիր), որոնց յանձնարարուած էր մշակել ընկերութեան կանոնադրութիւնը, իսկ անդամներն էին՝ Սերովբէ Ալիշանեանը, Մկրտիչ Աղաթօնը, Սերովբէ Թագաւորեանը, Գրիգոր Օտեանը, Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը, Տիգրան Եղիշեանը, Յարութիւն Սուաճեանը, Մկրտիչ Միւհէնտիսեանը...³⁹։

1861 թ.-ի Մարտի 26-ին «Համազգեաց ընկերութեան» անդամները ընդհանուր ժողով են գումարում «զլխաւորաբար ընկերութեան կանոններուն քննութիւն մը ընելու եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր խնդիրներու վրայ խորհելու համար»⁴⁰։ Շուտով հրապարկուում է «Բարեգործականի» «Յայտարարութիւնը», որտեղ Մերենցը հանգամանօրէն շարադրում է ընկերութեան համառօտ ծրագիրը, որի հիմնական նպատակը «Ազգին որբ, անտէր եւ չքաւոր տղայքը երկրագործութեան եւ արուեստից զբաղեցնելու միջոցներն ի գործ դնելն»⁴¹ ու «Աղքատին մշտնջենաւոր հաց ճարելու եւ անկեալին ձեռք կարկառելու սուրբ նպատակն ունէր»⁴²։ Սակայն այդ նպատակների իրականացման համար նրանք ընտրեցին ոչ թէ Հայաստանը, այլ Կիլիկիան, որովհետեւ «հայուն համար երկրորդ հայրենիք է Կիլիկիա»⁴³, ուր ըստ Մերենցի «հողի արգասաւորութիւնը միշտ հոշակաւոր եղած է...»⁴⁴։ Յիշատակութիւն կայ նաեւ այն մասին, որ Զէյթունի ապստամբութեան նախօրեակին Բարեգործականը «մեծկակ գումար մը հաւաքելով» Կիլիկիա է ուղարկում Շիշմանեանին՝ «ագարակ մը գնելու եւ երկրագործական վարժարանի մը հիմնարկութեամբը ընկերութեան նպատակը իրականացնելու աշխատելու»⁴⁵։

Յաջորդ տարում՝ 1863 թ.-ին, Անտոն Հասունեանի բանասարկութիւնների հետեւանքով ապստամբութեան սկզբում, որպէս այդ շարժման հետ անմիջապէս կապ ունեցող անձ՝ Մերենցը թուրքական կառավարութեան պահանջով ստիպուած վերադառնում է Կ. Պոլիս եւ կասկածի տակ առնուելով որպէս «անբարեյոյս տարր» տարիներ շարունակ ենթարկւում է հալածանքների, իսկ «Բարեգործական ընկերութիւնը» լուծարւում է⁴⁶։

1860-ական թուականների կէսերին Մերենցը անբարեյոյսութեան պիտակով ապրում է ծանր օրեր, շատ քիչ յօդուածներ է տպագրում եւ ժամանակաւորապէս թողնելով պայքարի ասպարէզը՝ մօտ տաս տարի աշխատում է որպէս դատական բժիշկ,

³⁸ Տե՛ս Յ. Մարգարեան, Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստաւորումը (առաջաբան), *Մերենց*, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երեւան, 1985, էջ 5։

³⁹ Տե՛ս «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», Գ. տարի, 1862, Օգոստոս, թիւ Լ., Թփիսիս, էջ 617-624։

⁴⁰ «Մասիս» հանդէս, Տասներորդ տարի, 22 Մարտ, 1861, թիւ 476, Կ. Պոլիս։

⁴¹ «Կոռնկ Հայոց աշխարհի», Գ. տարի, 1862, Օգոստոս, թիւ Լ., Թփիսիս, էջ 620։

⁴² Նոյն տեղում, էջ 625։

⁴³ «Փորձ» հանդէս, Երրորդ տարի, թիւ 11, 1879, Նոյեմբեր, Տփիսիս, էջ 2։

⁴⁴ Նոյն տեղում, էջ 7։

⁴⁵ «Նոր կեանք», Բ. տարի, 1 Յուլիս, 1899, թիւ 13, Լոնտոն, էջ 195։

⁴⁶ Տե՛ս Աշ. Յովհաննիսեան, Նալպանտեանը եւ նրա ժամանակը, հ. 1, Երեւան, 1955, էջ 485։

ապա որպէս գլխաւոր բժիշկ՝ աշխատանքի է անցնում Օրթագիւղի հիւանդանոցում: 1865 թ. ամռանը, երբ Կ. Պոլսում եւ շրջակայ գիւղերում տարածուած ժանտախտը անողորմ կերպով կոտորում էր ժողովրդին, Ծերենցը յանձնարարութիւն է ստանում անհապաղ մեկնել Կ. Պոլսի գլխաւոր թաղամասերն ու մօտակայ գիւղերը՝ հիւանդաների կեանքը փրկելու: Նա լինում էր ամենուր, օգնութեան էր հասնում բոլորին, փրկում մահուան ճիրաններում տառապող մարդկանց՝ պայքարելով այդ սոսկալի արհաւիրքի դէմ:

1868 թ. Նոյեմբերի 29-ի առաւօտեան, փոթորկալից ձիւնախառն մի օր, հայոց տխուր սրտերին մի նոր տխրութիւն աւելացաւ՝ հայ մեծ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկ-թաշկեանի մահուան լուրը գոյժեց. «հանճարը մարեց»⁴⁷: Ծերենցը խորապէս ապրեց իր ամենամօտ գաղափարակցի ու մտերիմի անփոխարինելի կորստեան անամոք վիշտը: Նրա նախաձեռնութեամբ ու անմիջական մասնակցութեամբ ի մի բերուեցին Պէշիկ-թաշկեանի գրեթէ բոլոր ստեղծագործութիւնները եւ 1870 թուականին Կ. Պոլսում լոյս տեսաւ «Մատենագրութիւնք Մ. Պէշիկթաշկեանի» խորագրով նշանաւոր ժողովածոն:

1870-ական թուականների սկզբին, Ազգային ժողովի իրաւունքների վերականգնումից յետոյ, երբ Մատթէոս Մամուրեանը արտօնութիւն է ստանում Զմիւռնիայում հրատարակելու «Արեւելեան մամուլ» գրական-քաղաքական հանդէսը, Յ. Շիշմանեանը նորաստեղծ հանդէսին սկսում է աշխատակցել «Ծերենց» կեղծանունով: Մ. Մամուրեանը սիրով ընդունում է նոր թղթակցին եւ «Շահնուր» կեղծանունով հանդէսի խմբագրին ուղղուած նամակներից մէկում դրուատում է նրա կախարդական գրիչն ու «հոգու թռիչքը»: Ծերենցը «Քաջ է, գրում է նա, իր անուան եւ ոճին նայելով՝ գրականութեան հնօրեայ զինուորներէն կ'երեւի, որոց տեսակը դժբախտօրէն հատնելու վրայ է մեր մէջ ինձի պէս գրիչներու հրոսին մէջ: Գրիչ եւ իմաստ կը գործածէ նա, ինչպէս կը գործածեն այժմ ումբը ճշդութեամբ: Թէեւ Մեռումնի, սրտահոս խօսքեր, ջերմ հոգի եւ թռիչք ունի: Շատ նիզակներ կոտրած է գրական մենամարտներուն մէջ, եւ այժմ ազգային մեծ նպատակի մը նուիրած է իր բոլոր ճգունքը: Նայինք ինչ արատ պիտի գտնեն այս նոր թղթակցիդ վրայ»⁴⁸:

«Արեւելեան մամուլ»-ը Ծերենցի առջեւ բացում է գործունէութեան լայն շրջանակներ: Եթէ Մամուրեանի համար Ծերենցը ուսուցիչ էր, ապա նրա պարբերականը այդ ուսուցչի համար դարձաւ իր գաղափարներն արտայայտելու եւ տարածելու միջոց, ուր նա հնարաւորութիւն ունեցաւ թափանցել ազգային կեանքի խորքը, տեսնել նրա մէջ ծայր առնող տնտեսական հակասութիւնները:

Ծերենցն առանձին ուշադրութիւն է դարձնում իրիմեան Հայրիկի եւ Ազգային ժողովի ղեկավարների միջեւ մղուող պայքարին, ապա մամուլում հանդէս է գալիս «Հրահանգ» յօդուածով եւ պաշտպանում իրիմեանի դատը⁴⁹: Այդ շրջանի գրեթէ բոլոր յօդուածներում նա քննադատական ոգով արծարծում է արեւմտահայութեան քաղաքական-սոցիալական հարցի լուծման կարեւորութիւնը, որի նպատակն է բացայայտել աղաղակող հակասութիւնները՝ կանխելու համար պանդխտութիւնն ու արտագաղթը⁵⁰: Մերկացնող յօդուածներ է գրում նաեւ Հասունեանի նենգ քաղաքականութեան դէմ,

⁴⁷ Տե՛ս Ե. Արդ. Ալոյեան, Անմահ Բերթողը՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշկեան (ծննդեան 190-ամեակի առթիւ), «Սիոն» պաշտօնաթերթ, 90-րդ տարի, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, թիւ 10-11-12, 2018, Երուսաղէմ, էջ 427:

⁴⁸ «Արեւելեան մամուլ» հանդէս, Երկրորդ տարի, Յուլիս, 1872, Զմիւռնի, էջ 303:

⁴⁹ Ռ. Նանուսեան, Նշ. աշխ., էջ 6-7:

⁵⁰ Երկար տարիներ այս հարցով տառապող Շիշմանեան-Ծերենցը մեծ ցաւ էր համարում պանդխտութիւնը եւ

ծաղրում է Վատիկանի գործակալներին, թերահաւատ վերաբերմունք ունի եւրոպական դիւանագիտութեան հանդէպ: Այս բոլորն իրենց խոր հետքն են թողնում ապագայ վիպասանի աշխարհայեացքի ձեւաւորման վրայ, յանգեցնում մեծ հարցի՝ ժողովրդի փրկութեան ուղիների որոնմանը⁵¹:

1873 թ.-ին Օրթագիւղի «փոքրիկ բայց շնորհալի հայկական թատրոնի սրահում», ժողովրդական դասախօսութիւնների համար, բացւում է «Ազգային Լսարանը», որի հիմնադիրներից Մերենցը Յունուարի 29-ին կարդաց առաջին դասախօսութիւնը՝ «Եւրոպական քաղաքակրթութեան ներկայ ժամանակներու հայ ազգին վրայ ըրած ազդեցութիւնը» վերնագրով⁵²:

1874 թ.-ին Մերենցի ընտանիքին մի մեծ դժբախտութիւն է պատահում, մահանում է նրա կինը՝ թողնելով իր միակ աղջկան՝ տասնհինգամեայ Թագուհուն: Մօր մահից յետոյ նրա դէմքից անհետանում է խինդն ու ծիծաղը. յանկարծ կերպարանափոխւում է հագնելով սեւերը⁵³:

52-ամեայ գեղագէտ հայրը ջանք չի խնայում մեղմելու զգայուն դստեր հոգու մորմորը: «Հայրը՝ կորաքամակ ու տխուր՝ իր խիստ դիմագծերուն տակ մանկական գորով մը պահելով միշտ զակին համար, անբաժան էր Թագուհիէն՝ այն գանգրահեր սիրուն փոքրիկ աղջիկէն, զոր թեւն առած շրջագայութեան կ'ելէր: Յաճախ, գրեթէ ամէն իրիկուն կը հանդիպէինք անոնց. ու տեսակ մը պատկառանքով կը դիտէինք այդ ծերունին ու այդ մանուկը, ծնողական ու որդիական սիրոյ այդ մարմնաւորութիւնը»⁵⁴, յիշում է Տիգրան Արփիարեանը: «Թագուհին (մտերիմները փաղաքշաբար նրան Թագուհի էին անուանում) ինքն ալ գրագէտ մը եղած է⁵⁵, գրում է նրա մասին Երուանդ Օտեանը, եւ

արտագաղթը: Ճիշդ է 1870-ականների սկզբին գրում յօդուածներում, ինչպէս նաեւ «Բարեգործական ընկերութեան» ծրագրի մէջ. Մերենցն առաջարկում էր միջոցներ՝ այդ ահաւոր երեւոյթը կանխելու համար, սակայն 1876 թ. յօդուածներում նա հայերի միակ փրկութիւնը տեսնում էր արտագաղթի մէջ: Ըստ նրա, եթէ գաղթում են, ապա գոնէ օտար երկմի տակ միատրուած ապրեն (Տէ՛ս «Արեւելեան մամուլ» հանդէս, Մերենց, Թղթակցութիւն, 2. տարի, 1876, Յունուար, 2 միւլիս, էջ 23, 27, 30-33): Նրա այս նոր դատողութիւնները ընկալւում են որպէս հայութեան արտագաղթի պաշտպանութիւն: Մամուլում իր անհամաձայնութիւնն է յայտնում Մ. Մամուրեանը, բայց աղմուկը բարձրացնում է «Մշակ»-ը (Տէ՛ս «Մշակ» շաբաթաթերթ, Մէլ. (Րաֆֆի), Գժատուն, Հինգերորդ տարի, 22 Ապրիլի, 1876, թիւ 14, Թիֆլիս, էջ 1):

⁵¹ Ռ. Նանուսեան, Նշ. աշխ., էջ 7:

⁵² Տէ՛ս Գիտող (Թ. Զաւարեան), Տօթքո՛ր Յովսէփ Շիշմանեան (Մերենց), «Արաքս» պատկերազարդ հանդէս, Գիրք Բ., 1888, Մայիս, Ա. Պետերբուրգ, էջ 117:

⁵³ Տէ՛ս Ն. Արդ. Ալոյեան, Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի, Երկեր, Երեւան, Նաիրի, 2015, էջ 203, (Գրախօսական), «Սիւն» պաշտօնաթերթ, 90-րդ տարի, Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտեմբեր, Թիւ 7-8-9, 2018, Երուսաղէմ, էջ 287:

⁵⁴ Տ. Արփիարեան, Հալաբար (կովկասեան յիշատակ), «Մասիս» հանդէս, 41-րդ տարի, 14 Փետրուարի, 1892, Թիւ 3958, Կ. Պոլիս, էջ 49:

⁵⁵ Թագուհի Շիշմանեանի բռնիկները, անտիպ նամակները եւ յուշերը, ինչպէս նաեւ «Գարնան մի ասուպ» նորավէպը «Մենիկ» կեղծանունով պահւում են Մերենցի արխիւում, որոնք Պրոֆ. Ալ. Մակարեանը ամփոփել է

գուցէ անգիտակից աշխատակիցն իր հօր, նուրբ ճաշակ եւ արուեստագէտի երեւակայութիւն կերեւան իր յօդուածներուն եւ «Գարնան մի Ասուպ» անուն իր մէկ գեղեցիկ վիպակին մէջ»⁵⁶:

1875 թ.-ին Մերենցի դէմ մի նոր հալածանք է սկսւում: Նոյն թուականի ամռանը Թագուկը գտնւում էր բուժարաններից մէկում, եւ երբ հայրը այցելում է նրան, աղջիկը փակում է դուռը եւ «հօրը վիզը պլլում»⁵⁷: «Հայրը համբոյրներին յաջորդում են «հագար հարցմունք», թէ արդեօք «նոր էնթրիկներ կայի՞ն»⁵⁷: «էնթրիկներ», անշուշտ, կային. Բերայի հիւանդանոցի կաթոլիկ մայրապետները, տեղեկանալով Մերենցի հակակաթոլիկական պայքարի մասին, հրաժարւում են ենթարկուել նրան: Այդ հանգամանքը օգտագործելով՝ հիւանդանոցի տնօրէն Յ. Տատեանը պաշտօնից ազատում է նրան. «Իմ գործիս համար եղած բանսարկութիւնը ֆրանսայի մայրապետներու՝ այս սուրբ կոյսերու կողմանէ, որոնք ամէն ջանք գործ կը դնէին զիս նետելու համար հիւանդանոցէն, որուն ռոճիկը առանց շատ բարձր լինելու, ինձ համար շատ գոհացուցիչ էր եւ որ եթէ խաղաղութիւն վայելէլ թողնուած լինէր նախախնամութենէն, ես երջանիկ մարդ մը ինքզինքս կրնայի համարել: Բայց աստուած այլապէս էր սահմանած»⁵⁸:

Պաշտօնագրկուելուց յետոյ, 1875 թ. աշնանը Մերենցը նշանակւում է Օրթագիւղի Լուսաւորչեան վարժարանի տնօրէն եւ ազգային պատմութեան ու գրականութեան ուսուցիչ: Նոր պաշտօնը ստանձնելու առաջին իսկ օրերից նա նպատակ է դնում իրականացնել տարիների իր ցանկութիւնը՝ բարձր հիմքերի վրայ դնել կրթութեան ու դաստիարակութեան գործը, եւ կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք է բերում շրջապատի սէրն ու յարգանքը:

Նոյն թուականին Օրթագիւղի Թարգմանչաց վարժարանը յայտնւում է նիւթական ծանր դրութեան մէջ: Այնտեղ սովորող աշակերտների մեծ մասը, որոնց թւում նաեւ Գրիգոր Զօհրապը տեղափոխւում են Լուսաւորչեան վարժարան: Վերջինս իր «Ուղեւորութիւն մը յիշատակներու մէջ» ակնարկաշարում խօսելով կաթոլիկ վարժարանների մասին՝ նկարագրում է, թէ ինչպէս այս վարժարաններում հայ պատանիները ենթարկուելով այլասերման՝ հեռու էին մնում ազգային կեանքից, կորցնում իրենց ազգային դիմագիծն ու ժողովրդի հետ ունեցած կապի գիտակցութիւնը: Իսկ Լուսաւորչեան վարժարանում, շնորհիւ Մերենցի եռանդուն մանկավարժական գործունէութեան, վարժարանի սաները կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք են բերում մայրենի լեզուի ու գրականութեան խոր իմացութիւն՝ հանդիպելով վարժարանի տնօրէնի ջերմ համակրանքին, որի մասին էլ դրուատանքով է յիշում Զօհրապը. «Տնօրէնը միջահասակ մէկն էր. հաստաբուն եւ կայծակնահար ծառի մը կոճղին տպաւորութիւնը կը թողուր զինքը տեսնողին վրայ. արեւակէզ ու թխաթոյր դէմքին խստութեանը տակ անուշութիւնը կը պահուրտէր...»

Իր ալեւորած մագերը կ'երկարէին, կը ծփային ուսին վրայ բանաստեղծի մը, արուեստագէտի մը հողմածածան մագերուն պէս, ու ճերմակած մօրուքն կուրծքին վրայ փռուած, վեհութեան շուքը կ'աւելցնէր իր պատկառելի երեսին վրայ:

հրատարակել է մի գրքում՝ 2015 թ.-ին (Տէս Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի, Երկեր, Երեւան, Նաիրի, 2015):

⁵⁶ Ե. Օտեան, Յովսէփ Շիշմանեան (Մերենց), «Մասիս» հանդէս, 42-րդ տարի, 26 Յունիս, 1893, Թիւ 3997, Կ. Պօլիս, էջ 389:

⁵⁷ Տէս Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 107:

⁵⁸ ԳԱԹ, Մերենցի ֆոնդ, 22/1, էջ 18:

Զայնը խորունկէն եկող արձագանգի մը պէս թաւ ու տրտում շեշտ մը ունէր:

Այս տնօրէնը՝ Տօթթոր Շիշմանեանն էր:

... Վերջէն թողուց գնաց զմեզ, ամենուս հոգւոյն մէջ դնելով իր մեծ հոգիէն մաս մը»⁵⁹:

Մինչեւ 1875 թուականի վերջը Ծերենցը մնում է այդ վարժարանի տնօրէնի պաշտօնում, ապա՝ 1876 թուականի Յունուարի 8-ին դատեր հետ դուրս է գալիս Կ. Պոլսից դէպի Զմիւռնիա, իջեւանում է Մամուրեանի տանը⁶⁰: Զերմ ընդունելութիւնից յետոյ, Յունուարի 12-ին նրանք մեկնում են Կիպրոս եւ գրեթէ մէկուկէս տարի մնում են Նիկոսիա քաղաքում⁶¹: Այստեղ Ծերենցը ստանձնում է Նիկոսիայի հիւանդանոցի տնօրէնի պաշտօնը, իսկ Թագուկն իր վրայ է վերցնում ոչ միայն հօր խնամքի պարտականութիւնը, այլեւ դառնում է նրա խոհերի ու մտորումների ժրաշան արձանագրողը: «Հայրս... երբեմն կը գրէ,- գրում է Թագուկը 1877 թ. Ապրիլի 3-ին, հօրեղբորորդուն՝ Զարեհին ուղղուած իր նամակում,- ես ալ նոյն միջոցին իր առջի օրուան գրածը կ'օրինակեմ: Ի՞նչ կը գրէ՝ պիտի ըսես, ահա խնդիրը. եւ ես գաղտնիք մը պիտի յայտնեմ քեզ. հայրս հեղինակութիւն մը սկսած է. Թորոս Լեւոնի անուամբ վէպ մը⁶². Յունուար 3-ին սկսաւ, կէսը անցած է. այս միայն քեզի համար է, լռենք»⁶³:

Հօրեղբորորդուն ուղղուած մէկ այլ նամակում (10/22 Յունիս, 1877. Կիպրոս) Թագուկը յայտնում է, որ Ծերենցը «Թորոս Լեւոնին» աւարտել է երեք ամսուայ ընթացքում՝ 1877-ի Ապրիլի վերջին: Վէպն առաջին անգամ հրատարակուել է նոյն թուականին Կ. Պոլսում⁶⁴, որից յետոյ անմիջապէս տարածուել եւ մեծ արձագանգ է գտել հայութեան երկու հատուածներում: Այդ են վկայում ժամանակակիցներն ու յետագայ ուսումնասիրողները: ««Թորոս Լեւոնին» տառացիօրէն կախարդեց հայ գրական եւ հասարակական միտքը,- գրում է Ս. Սարինեանը,- դա այն բացառիկ երկերից էր, որ արժանացաւ համազգային ճանաչման, զբաղեցրեց ընթերցողների ամենալայն շրջաններ»⁶⁵: «Լրատու մը,- գրում է Ա. Արփիարեանը,- Թիֆլիսի ռուսերէն թերթի մը մէջ կը ծանուցանէ, թէ արդէն Պոլիս այդ վէպէն 30,000 օրինակ լափած է... Ծերենց օրուան նորութիւնը կը հռչակուի Թիֆլիս»⁶⁶: «Ազգային դէմքեր» մատենաշարի հեղինակ Սիմէոն Երեմեանն էլ գրում է. «Ծերենցը իր «Թորոս Լեւոնի» վէպով թուրքահայ գրականութեան մէջ յեղափոխական զարթումի առաջին նշանը կուտար»⁶⁷:

⁵⁹ Գր. Զօհրապ. Ուղեւորութիւն մը յիշատակներու մէջ, «Մասիս» հանդէս, 42-րդ տարի, թիւ 3978, 13 Փետրուար, 1893, Կ. Պոլիս, էջ 93:

⁶⁰ Ծերենցի առաջին կենսագիր Թ. Զաֆարեանը գրել է, որ նա Կիպրոս է գնացել կառավարութեան հրամանով: Այս վարկածը երկար ժամանակ մնացել է իբրեւ նրա ամեն հաստատող փաստ, որն առաջին անգամ ժխտել է Ռ. Նանումեանը՝ 1961 թ. հրատարակած իր «Ծերենց» գրքով (Տե՛ս Ռ. Նանումեան, Ծերենց, Երեւան, 1961, էջ 37-39):

⁶¹ Տե՛ս Ռ. Նանումեան, Ծերենց կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1986, էջ 75-76:

⁶² «Թորոս Լեւոնի» վէպի ստեղծագործական պատմութեան մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Լ. (Ն. Արդ.) Ալոյեան «Թորոս Լեւոնի» վէպի ստեղծագործական պատմութիւնը եւ արձագանգները, «Հայագիտական հանդէս», թիւ 1 (55), Երեւան, 2022, էջ 110-120:

⁶³ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 20/1; Տե՛ս նաեւ Թագուկի Շիշմանեան (Օր. Մեմիկ), Նշ. աշխ., էջ 10:

⁶⁴ «Թորոս Լեւոնի»-ն երկրորդ անգամ հրատարակուել է 1881 թ. Թիֆլիսում: Երրորդը՝ յետմահու՝ 1902 թ. Թիֆլիսում: 1911 թ. փոքրիկ առաջաբանով լոյս է տեսել Կ. Պոլսում, ապա՝ 1917 թ. Բոստոնում, 1933 թ.՝ Հալէպում, 1935 թ.՝ Պէյրութում, 1939 թ.՝ Գահիրէում: 1957 թ. Երեւանում (Երկեր, էջ 5-206), 1985 թ.՝ Երեւանում, «Հայ դասականների գրադարան» մատենաշարով (էջ 27-222):

⁶⁵ Ս. Սարինեան, Հայկական ռոմանտիզմ, Երեւան, 1966, էջ 430:

⁶⁶ Ա. Արփիարեան, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երեւան, 1987, էջ 400:

⁶⁷ Ս. Երեմեան, Ազգային դէմքեր. գրագէտ հայեր, գիրք 5, Վենետիկ, 1914, էջ 441:

Մինչ այդ արդեն սկսել էր 1877-1878 թուականների ռուս-թուրքական պատերազմը, ռուսական զորքերի ու ժողովրդական աշխարհագորի յաղթարշաւը: 1878 թ. Փետրուարի 19-ին (Մարտ 3) Սան-Ստեֆանոյում կնքուած խաղաղութեան պայմանագրի 16-րդ յօդուածի համաձայն՝ որոշակի ազատութիւններ էին նախատեսուած նաեւ արեւմտահայութեան համար: Սակայն նոյն՝ 1878 թ. Յունիսին, Անգլիայի պահանջով տեղի ունեցած Պեռլինի վեհաժողովը ի չիք դարձրեց այդ յոյսերը⁶⁸: Յունիսի 14-ին Մերենցը դատեր՝ Թագուկի հետ Կիպրոսից մեկնում է Զմիւռնիա, այնտեղից էլ Կ. Պոլիս: Մի քանի ամիս այստեղ մնալուց յետոյ, Հոկտեմբերի 30-ին հեռանում է նաեւ Կ. Պոլսից եւ բնակութիւն հաստատում Թիֆլիսում:

Թագուկի նամակներից երեւում է, որ Թիֆլիսի հիւանդանոցում թափուր տեղ չգտնելու պատճառով Մերենցը հայոց պատմութիւն, գրականութիւն եւ ֆրանսերէն է դասաւանդում Ներսիսեան դպրոցում:

1879 թ. գարնանը Թիֆլիսում կազմակերպւում է դասախօսութիւնների մի շարք, որի շրջանակներում Մերենցի դասախօսութիւնը տեղի է ունենում Ապրիլի 29-ին՝ Կիլիկիայի անցեալին ու ներկային նուիրուած թեմայով⁶⁹: Իր գրեթէ ողջ գիտակցական կեանքի ընթացքում Մերենցը ծաւալել է նաեւ հրապարակախօսական աշխոյժ գործունէութիւն: Դրա վկայութիւնը Յարութիւն Սուաճեանի «Մեղու», Մատթէոս Մամուրեանի «Արեւելեան մամուլ», ինչպէս նաեւ «Սիօն», «Փորձ», «Մեղու Հայաստանի» եւ այլ պարբերականներում լոյս տեսած նրա յօդուածներն ու թղթակցութիւններն են, որոնց մի մասը ամփոփուած են նրա «Հրատարակութեանց հաւաքմունք» (Տպ. Ռ. Յ. Քիւրքեան, Կ. Պոլիս, 1870, 164 էջ) ժողովածոյում⁷⁰:

Թագուկի գրառումներից պարզւում է նաեւ, որ հայրը Կիպրոսում սկսում է աշխատանքը յաջորդ վէպի վրայ եւ այն լոյս ընծայում Թիֆլիսում 1879-ին⁷¹՝ հետեւեալ ազդեցիկ ընծայականով. «Քեզ՝ որդեակ իմ սիրելի, ուրախութիւն իմ եւ մխիթարութիւն, որ երբեմն ի սուգ, ի լուծիւն եւ ի միայնութիւն մեր երկուսին կենաց տխրութեան, հօրդ հեղգ գրիչը ոգեւորեցիր գրելու զԹորոս, ա՛ռ, ընդունէ ի նուէր, որ զիս յորդորեցիր՝ այս Երկունք, ձայն սրտի հայրենի հառաչանաց Մերենցիս: 1879, Յունիս 1. Տփղիս»⁷²: Թագուհու՝ Մերենցի վրայ ունեցած խոր ներշնչանքի փաստն է արձանագրել նաեւ Արփ. Արփիարեանը՝ գրելով. «Կ'ըսեն թէ ամէն ընտիր հեղինակ զինքը ներշնչող մի հրեշտակ ունի. ...ո՛ր ներշնչող աւելի մաքուր եւ սուրբ է քան այն աղջիկ որ հօր մը ցրտանալ սառած սիրտը ջերմիկ կը պահէ, թուիլ կ'ընծայէ նորա երեւակայութեան, եւ կը պարզէ նորա առաջ մտաւոր ընդարձակ հորիզոններ: Մերենցի ներշնչարանը իւր

⁶⁸ Տե՛ս Յ. Մարգարեան, Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստատուումը (առաջաբան), Մերենց, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երևան, 1985, էջ 7:

⁶⁹ Տե՛ս «Փորձ» հանդէս, Երրորդ տարի, 1879, նոյեմբեր, թիւ 11, Տփիսիս, էջ 1-30:

⁷⁰ Տե՛ս Յ. Մարգարեան, Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստատուումը (առաջաբան), Մերենց, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երևան, 1985, էջ 7:

⁷¹ 1893 թ. «Երկունք»-ից մի քանի հատուած ուսերէն թարգմանութեամբ հրատարակուել է Մոսկուայում՝ «Армянские беллетристы» ժողովածոյի առաջին գրքում: 1910-ին վէպից առանձին գլուխներ հրատարակուել են Թիֆլիսում, Ղ. Աղայեանի, Յ. Թումանեանի եւ Վրթ. Փափագեանի կազմած «Հայ գրողներ» ժողովածոյի Բ. գրքում: 1914-ին՝ մի գլուխ եւ վէպի համառոտ բովանդակութիւնը ուսերէն թարգմանութեամբ տպագրուել է Պետերպուրկում՝ «Кавказский литературный альманах» ժողովածոյում: 1911-ին՝ երկրորդ անգամ առանձին գրքով Կ. Պոլսում, 1936-ին՝ Պէյրութում, 1940-ին «Լեզուական թեթեւ փոփոխութիւններով» Գահիրէում, 1941-ին՝ Երևանում, 1945-ին՝ Պոսթընում, 1957-ին, 1968-ին, 1983-ին եւ 1985-ին՝ Երևանում՝ երկերի ժողովածոյում:

⁷² Մերենց, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երևան, 1985, էջ 223: Տե՛ս Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մեհիկ), Նշ. աշխ., էջ 11: նաեւ Ռ. Նանուսեան, Մերենց կեանքը եւ գործը, Երևան, 1986, էջ 90:

աղջիկը եղաւ, եւ Երկունքը անշինջ կը պահէ այդ օրերու հրեշտակը, որոյ պարտինք Թորոս Լեւոնին»⁷³։

1880 թուականին Վասպուրականում սկսում է ահաւոր սով եւ հիւանդութիւնների ալիք է բռնկւում։ Ծերենցը որպէս բժիշկ մասնակցում է «Սովելոց յանձնաժողովի»⁷⁴ նախաձեռնումներին եւ մեկնում է այնտեղ, լինում նաեւ Վանում, Ալաշկերտում, Բասենում։ Պերլինի վեհաժողովից յետոյ Սուլթան Համիդը արգելում է թուրքական հողի վրայ ազատասիրական որեւէ քաջ հայերի կողմից, արգելում է Թիֆլիսում հրատարակուող թերթերի մուտքը Թուրքիա, մի շարք արեւմտահայ խմբագիրներ ձերբակալւում են եւ աքսորւում։ Գաւառներում ուժեղանում են հայերի նկատմամբ հալածանքներն ու խժոժութիւնները։

1881 թուականի այդ դժուարին օրերին Ծերենցը հրատարակում է իր երրորդ վէպը՝ «Թէոդորոս Ռշտունին»⁷⁵։ Վէպում ներկայացնելով պատմական Հայաստանը VII դարում արաբական առաջին արշաւանքների շրջանում՝ Ծերենցը, կարծես, այդ օրինակով գուշակում էր հայութեան առջեւ կանգնած նոր աղէտը⁷⁶։

1882-1885 թուականներին Ծերենցը մեկնում է Կ. Պոլիս, ապա գնում Փարիզ, վերադառնում է Կ. Պոլիս եւ նորից՝ Թիֆլիս։ 1884 թ.-ին, կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ գրում է «Կաթողիկոսութիւն եւ Խրիմեան» գրքոյկը՝ պաշտպանելով վերջինսի թեկնածութիւնը⁷⁷։

1885 թուականի Յունուարի վերջին, մեծ դժբախտութիւն է պատահում Ծերենցի ընտանիքում՝ 25 տարեկան հասակում վախճանւում է Թագուհի Շիշմանեանը⁷⁸։ Դուրեանական «երկնքի հիւանդութիւնը»՝ թոքախտը⁷⁹, բոյն էր դրել նաեւ այդ զգայուն ու նուրբ գրագիտուհու կրծքում։ Նրան չկարողացան փրկել ո՛չ լաւագոյն բժիշկները եւ ո՛չ էլ հոգատար ամուսինը՝ ազգային բարերար Ալեքսանտր Մելիք-Ազարեանը⁸⁰։

Յունուարի 28-ին, «բաւական մեծ բազմութիւն կանանց եւ տղամարդոց յարգել

⁷³ **Հրազդան** (Արփիար Արփիարեան), Օրում կեանք. Տիկին Թագուհի Մելիք-Ազարեանց, «Արեւիկ» օրագիր, Բ. տարի, 18 Փետրուար, 1885, թիւ 339, Կ. Պոլիս; Տե՛ս նաեւ **Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ)**, Նշ. աշխ., էջ 11։

⁷⁴ 1879 թուականի երաշտին յաջորդեց Վասպուրականի մեծ սովը, որը տեւեց շուրջ երկու տարի։ Սովի աղէտաբեր շարիֆները մեղմելու նպատակով, Պոլսում՝ Ներսէս Պատրիարքի (Վարժապետեան) նախաձեռնութեամբ, եւ նախագահութեամբ Սերովբէ Կիւլպէնկեանի՝ կազմուեց Սովելոց կենտրոնական յանձնաժողով։ Սովի վնասները, մանաւանդ հեռանկարը ահաւոր էր եւ պայքարը նրա դէմ կրեց համազգային բնոյթ (տե՛ս **Յ. Պարոնեան**, Երկերի ժողովածոյ տասը հատորով, հ. 3. «Պառոյտ մը Պոլսոյ թաղերու մէջ», «Միջագիւղ», ծանօթ. 3, Երեւան, 1964, էջ 405)։

⁷⁵ «Թէոդորոս Ռշտունի»-ն առաջին անգամ առանձին գրքով տպագրուել է 1881-ին՝ Թիֆլիսում, ապա 1911-ին՝ Կ. Պոլսում, 1936-ին՝ Պէյրութում, 1941-ին՝ Գահիրէում, 1957-ին՝ Երեւանում (Երկեր, էջ 441-637), 1983-ին՝ Երեւանում (Երկեր), 1985-ին՝ «Հայ դասականների գրադարան» մատենաշարով (էջ 443-637)։

⁷⁶ Տե՛ս **Ռ. Նանուսեան**, Ծերենց կեանք եւ գործը, Երեւան, 1986, էջ 100։

⁷⁷ Տե՛ս նոյն տեղում; նաեւ **Յ. Մարգարեան**, Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստաւորումը (առաջաբան), **Ծերենց**, Երկեր, «Հայ դասականների գրադարան», Երեւան, 1985, էջ 8։

⁷⁸ Տե՛ս **Ռ. Նանուսեան**, Ծերենց կեանք եւ գործը, Երեւան, 1986, էջ 100։

⁷⁹ Ծերենցի առաջին կենսագիր՝ Թ. Զաֆարեանը, գրում է, որ Թագուհի Շիշմանեանը «տարածամ մահուամբ վախճանւում է երկունքի մէջ» (տե՛ս «Արաքս» հանդէս, Գիրք Բ, Մայիս, 1888, Ս. Պետերբուրգ, էջ 122)։ Սակայն երկրորդելով պրոֆ. Ալ. Մակարեանին՝ մեզ եւս արժանահաւատ է թուում ցաւալի կորստին անմիջական ակամատես «Մեղու Հայաստանի» լրագրի թղթակցի հաղորդած տեղեկութիւնը, թէ «մահը կարճէլ էր նորա կեանքը թոխախտով Սուլտանում» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի» լրագիր, 28-րդ տարի, 31 Յունուարի, 1885, թիւ 8, Թիֆլիս)։

⁸⁰ Տե՛ս **Ե. Աբդ. Արդեան**, Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի, Երկեր, Երեւան, Նախիթ, 2015, էջ 203, (Գրախօսական), «Միոն» պաշտօնաթերթ, 90-րդ տարի, Յուլիս-Օգոստոս-Սեպտեմբեր, Թիւ 7-8-9, 2018, Երուսաղէմ, էջ 287։

էին հանգուցելոյ յիշատակը իրենց ներկայութեամբ» եւ «մի քանի կաթիլ արտասուք իւրաքանչիւրի աչքերից եղել էին վերջին հրաժարական ողջոյնը հանգուցելոյն»⁸¹։ Հայ գրական երկնակամարից ասուպի պէս անհետացած գրագիտուն հոգիները «ազգականներու եւ բարեկամաց անձուկ շրջանակի մը մէջ միայն վիշտ ազդելու հանգամանքը չունի. այդ մահը իրապէս ցաւ կը պատճառէ հայ մատենագրութեան, հետեւաբար ամէն Հայոց», - գրում է Ա. Արփիարեանը եւ յաւելում, որ «Ճաղանդաւոր եւ ազնիւ» տիկնոջ մահը սգում էր ամողջ Թիֆլիսը. ««Ի՛նչ կին, ի՛նչ կին», - կ'ըսէր ամէն ոք»⁸²։

Ծերենցը Թագուկի կեանքի վերջին օրերին շարունակ նրա սնարի մօտ էր։ Նա «... ընդունեցաւ այդ խիստ հարուածը այն վերջին օրերուն յորում մարդկային յամենայն կարողութեանց անյոյս՝ միայնակ հիւանդապահի պաշտօն կը կատարէր ի սնարս իւր մէկ հատիկ զաւկին, մինչեւ այն վայրկեան յորում փակեց նորա երբեմն այնչափ լուսալիր եւ յետոյ այնչափ նուաղեալ աչքերն ի քուն յաւիտենից»⁸³։ Հօր եւ դստեր անսակարկ սիրոյ եւ կապուածութեան մասին տեղեակ նրանց ազգականներն ու ընտանիքի բարեկամները զարմանում էին «թէ ի՛նչպէս ողջ եւ առողջ մնաց ծերը»⁸⁴։

Երեք որբուկներ (Արփէն, Լուսիկ, Սոֆի-Թագունի)⁸⁵ թողած դստեր մահը կաթուածահար է անում ծերունագարդ հօրը⁸⁶, յետոյ մի փոքր ապաքինում է։ Այդ ընթացքում գրում է մի քանի յուշագրական պատառիկներ, ուր նկարագրում է իր ծանր հոգեկան ապրումները, ինչպէս նաեւ վշտաբեկ սրտով «միակ սփոփանք» դստեր յիշատակին է ձօնում «Մնաս բարեաւ» խորագրով ազդեցիկ մի բանաստեղծութիւն, որը հարկ ենք համարում մէջբերել ամբողջութեամբ։

⁸¹ «Մեղու Հայաստանի» լրագիր, 28-րդ տարի, 31 Յունուարի, 1885, թիւ 8, Թիֆլիս։

⁸² Հրազդան (Արփիար Արփիարեան), Օրում կեանքը. Տիկին Թագունի Մելիք-Ազարեանց, «Արեւիկ» օրագիր, Բ. տարի, 18 Փետրուար, 1885, թիւ 339, Կ. Պոլիս։

⁸³ Ծերենց, Առաջաբան Էմմեսք Լըկովիէի «Բարոյախօսութիւն գկանանց» աշխատութեան, Լըկովիէ Էմմեսք, Բարոյախօսութիւն գկանանց։ Թարգմանեց եօթնորդ տպագրութենէն Թագունի Շ. Մելիքազարեանց, Կ. Պոլիս, տպագր. Ն. Կ. Պետրեան, 1889, էջ ԺԲ-ԺԳ։

⁸⁴ Նոյն տեղում։

⁸⁵ Տիկնոջ մահից յետոյ Ալ. Մելիք-Ազարեանցն անուանափոխում է 1882-ին ծնուած իրենց երրորդ դստեր՝ Սոֆին դարձնելով Թագունի։ Ցաւօք, վերջինս եւս արժանանում է մօր հակատագրին՝ ապրելով ընդամենը 22 տարի (վախճանում է 1904-ին)։ Բացատրութիւնը՝ Ալ. Մակարեանի, տե՛ս Թագունի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 22։

⁸⁶ 1887 թուականին, Գր. Օտեանին ուղղուած 3/15 Յուլիս թուակիր յուզիչ նամակում Ծերենցը գրում է. «Ամսոյս 13-ին Վարդավառի երրորդ օրը վերջապէս ունեցայ կաթուածի հարուած մը եւ հիմա, երբ աչ ձեռքով քեզ կը գրեմ, ձախը իմ չէ. թէպէտ կէս մարդ, բայց փա՛ռք Աստուծոյ, այնպիսի ազնիւ անձանց կամ շրջապատեալ ուր որ զիս ամէն ամէն կերպիւ կը խնամեն եւ այս ողորմելի վիճակիս ծանրութիւնը չեն ուզէր ինձ զգացնել տալ... ողջ լեւ. կը տեսնուիմք հո՛ն եւ հոս նաեւ երբ Աստուած շնորհէ. մնաս բարեաւ», (Տե՛ս Եր. Օտեան, Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Մասիս» հանդէս, 42-րդ տարի, 26 Յունիս, 1893, թիւ 3997, Կ. Պոլիս, էջ 390)։

«Ցաւօք, հասցէատէրն արդէն չէր կարող կարդալ այս նամակը, քանի որ այն Փարիզ հասաւ Գր. Օտեանի հոգեվարժի պահերին (1887-ի Օգոստոս)։ Իսկ երբ քիչ անց Ծերենցը այցելում է Օտեաններին՝ մխիթարական խօսքեր ասելու իր ընկերոջ մահուան առիթով, ինքն այնպիսի ծանր կացութեան մէջ էր գտնուում, որ հանգուցելի հարազատներն են ստիպուած լինում խիթարել նրան։ «Խեղճ Շիշմանեան, - պատմում է Գր. Օտեանի եղբորորդին եւ միաժամանակ որդեգիրը՝ երգիծաբան Եր. Օտեանը, - վերջին անգամ մեր տունն եկաւ Օտեանի մահուան առթիւ մխիթարական այցելութիւն մը տալու։ Կաթուածահար, անկարող, իր թելեւէն մտանք մինչեւ վեր բերելու համար. խօսք մը չկրցաւ ըսել, լոկի մնջիկ նստաւ եւ ապա սկսաւ արցունք թափել, «այն ծերունիի յատուկ դառն արցունքները որոնք իրենց ցամբած ակունքին խորէն ծանր ծանր կը հոսին»։ Եւ մենք ստիպուեցանք մխիթարել զինքը» (Տե՛ս Թագունի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 23, նաեւ Եր. Օտեան, Յովսէփ Շիշմանեան (Ծերենց), «Մասիս» հանդէս, 42-րդ տարի, 26 Յունիս, 1893, թիւ 3997, Կ. Պոլիս, էջ 390)։

Մընաս բարեալ, որդեակ սիրուն,
 քո հօրդ միակ սփռվածն է:
 Հակատագիրն այնպէս վնոց
 զի նորա լաստ յարածուի
 Յաշխարհիս ծով ի տղայ տիոց
 միայնութեամբ տատանի:

Յարդ շատ եղել օտար աստեղց
 եւ ի ներքոյ եւ յափունս
 Նորա նաւուն հետեալ ի կողս՝
 տարութեալ շրջեցար,
 Լըքեալ երբեմն հեշտալի դէմս,
 եւ զընկերաց քաղցր բարբառ:

Զերկար ուղին հատեալ երթայ
 նաւահանգիստն անծանօթ:
 Եւ ո՛ր գիտէ՝ ո՛ր մըրըրկաց
 մընան նմա սպառնալիք,
 Յորոց ըզբեզ զերծ պահպանել
 եղեն սըրտին իւր մաղթանք:

Իսկ մինչ յայժմուս գողտր զաւակաց
 կայտուն ըզբեռ թոխիք ոտից,
 Եւ քաղցրաձայն մըրմունջ՝ մայրի՛կ,
 մայրի՛կ գոչեն անդադար,
 Թող ըզպապիկն զի երթիցէ, յոր վայ իցէ
 Նախախնամին հրաման⁸⁷:

1923 թ. Մարտի 2-ին, իր մահից 21 օր առաջ Մոսկուայում քաղցկեղից տառապող ամենայն հայոց բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը Թիֆլիսեան հեռաւոր տարիներէ ից յիշել է. «Մի գեղեցիկ զոյգ աչքիցս չի հեռանում, շարունակ առաջս է. Մերենցն ու իր աղջիկը... Ի՛նչ լաւ զոյգ էին, միակ զոյգը, աղաւնու նման միշտ իրար հետ սիրով, միշտ անբաժան իրարից... Ինչքա՛ն բանաստեղծութիւն կար, ինչքա՛ն էր գեղեցիկ...»

Աղջիկը շատ լաւ դէմք էր, կրթուած, զարգացած, ինտելիգենտ, կուլտուրական մարդ: Ինչքա՛ն ռոմանտիկա կար նրանց մտերմութեան մէջ, ինչքա՛ն գեղեցկութիւն... Ամէն օր, ժամը 4-ին, թեւանցով հայր ու աղջիկ միշտ դուրս էին գալիս զբօսնելու Դվարցովաեա փողոցը. միշտ տեսնում էի երկուսին միասին... Դա՛... Մերենցը շա՛տ լաւ մարդ էր. ճիշդ է, մեծ դէմք չէ, բայց լաւն է:

Գրականութեան մէջ էդ տեսակ զոյգեր քիչ կան: Գեղեցիկ է եւ Անդերսենը՝ իր թոռան հետ»⁸⁸:

1888 թուականի Փետրուարի 17-ին «Թիֆլիսում (իր փեսայի՝ Ալեքսանտր Մելիք-Ազարեանցի տանը – Ն.Ա.Ա.) կնքեց իւր մահկանացուն յոգնավաստակ հայ մատենագիր եւ հայրենագէտ բժշկապետ Յովսէփ Շիշմանեան Կ. Պօլսեցի»-ն, մեծ հռչակ ստացած ոսկէդէնիկ, հոգեպարար «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք իմներոց դարու», «Թեոդորոս Ռշտունի» մատենաների հեղինակը⁸⁹: Հոգեհանգիստը կատարուեց Փետրուարի 20-ին, Շաբաթ երեկոյեան⁹⁰, իսկ յաջորդ օրը՝ առաւօտեան ժամը 10-ին հանգուցեալի յիշատակը յարգողների մի մեծ բազմութիւն հաւաքուել էր Մելիք-Ազարեանցի՝ Հին-Ինստիտուտեան փողոցի № 19 տանը: «Տան կարգ»-ից յետոյ, Թիֆլիսի հայ գրականութեան եւ մամուլի ներկայացուցիչները հանգուցեալի դագաղն ուսերին դրած, տեղափոխում են Մուղնու Ս. Գէորգ եկեղեցի: Յուդարկաւորութեանը մասնակցում էին հոգեւորականներ, հասարակական, մշակութային գործիչներ, գրողներ, խմբագիրներ եւ տար-

⁸⁷ Գ.ԱԹ., Ծերենցի ֆոնդ. 20/1; տե՛ս նաեւ Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 21-22:

⁸⁸ Ն. Թումանեան, Յուշեր եւ զրոյցներ, Երրորդ լրացում, բարեփոխում հրատարակութիւն, Երեւան, 1987, էջ 302-303; նաեւ Թագուհի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 3:

⁸⁹ Տե՛ս «Աղբիւր», Միամսեայ պատկերազարդ հրատարակութիւն երեխաների եւ դաստիարակների համար, Վեցերեղ տարի, Մարտ, 1888, թիւ 3, Թիֆլիզ. էջ 33:

⁹⁰ «Արձագանք» շաբաթաթերթ, Եօթերորդ տարի, 21 Փետրուարի, 1888, թիւ 6, Թիֆլիզ, էջ 65:

բեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, որոնք վշտացած սրտով եկել էին իրենց վերջին հրաժեշտը տալու «պատկառելի»⁹¹ վիպասանին, որն իր ամբողջ կեանքը նուիրաբերել էր ժողովրդին, հայրենասիրության ու ազատության վսեմ գաղափարներով բոցավառել հազարաւոր սրտեր:

Պատարագից յետոյ, հանգուցեալի մարմինը եկեղեցուց դուրս բերեցին Ներսիսեան դպրոցի աշակերտները, ուր հանգուցեալը ուսուցչութիւն է արել, ապա եկեղեցու գաւթում բազմաթիւ մտաւորականներ իրենց դամբանականներով վեր հանեցին Ծերենցի հայ գրականութեանը մատուցած մեծ ծառայութիւնը. «Ծերենցը ունեցել է անկեղծ հոգի, զարմանալի եռանդ, եւ որ, ամենագլխաւորն է, սիրող սիրտ թէ՛ դէպի իւր ընկճեալ հայրենիքը եւ թէ՛ դէպի իւր հարազատները: Իբրեւ հասարակական գործիչ նրա սիրտը եւ հոգին նուիրուած են եղել հայրենիքի բարօրութեան, իբրեւ անհատ ծնող, նորա սիրտը պատկանել է իւր միակ դստեր, որի մահից յետոյ նա զրկուել է իւր կեանքի ամենաջերմ տարրից: Եւ ահա, նա որ այստեղ չէր կարողանում մի օր առանց հօրը մնալ, այնտեղ եւս չկարողացաւ երկար մնալ առանց նորան»⁹², - ասել է Աւետիք Նզեկեանն իր ճառում:

Նզեկեանի ճառից յետոյ, Ծերենցի դագաղը տեղափոխուել է Խոջիվանքի գերեզմանատուն եւ ամփոփուել սիրասուն դստեր գերեզմանի կողքին⁹³:

Վիպասանի մահուան առիթով տարբեր երկրներից ստացուել են բազմաթիւ ցաւակցական հեռագիրներ թէ՛ անհատների եւ թէ՛ գրական, հասարակական կազմակերպությունների, թերթերի խմբագրությունների կողմից: Ամենուր տեղի են ունեցել յիշատակի երեկոներ, հոգեհանգիստներ. «Պետերբուրգից մեզ գրում են,- յայտնում է «Մշակ»-ը,- Փետրուարի 28-ին տեղի հայոց եկեղեցում հայ ուսանողների խընդիրքով կատարուեցաւ հանգուցեալ Ծերենցի հոգեհանգիստը, որին ներկայ էին բաւական թուով ժողովրդականներ»⁹⁴:

Մամուլի էջերում տպագրուել են Ծերենցի վաստակն ու նրա անձը մեծարող բազմաթիւ յօդուածներ: «Արձագանք»-ում տպագրուած մի յօդուածում կարդում ենք. «Ծերենցը Կ. Պոլսի հայերի այն ընտիր ներկայացուցիչն էր, որ այնքան նպաստեց երկու հայկական կեդրոնների՝ Թիֆլիսի եւ Պոլսոյ մտածող դասերի համերաշխ գործունէութեան: Նա էր, որ, խորը համոզուած լինելով, թէ մեր ազգութեան գոյութիւնը կա-

Ծերենցի գերեզմանը կամ նրա նոր՝ խորհրդանշական գերեզմանաւարը

⁹¹ Բնորոշումը Պ. Աղամեանի (Տե՛ս Գ-ԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 51, Պ. Աղամեան, «Առ պատկառելի Ծերենց. իւր վաղամեռիկ եւ բարեյիշատակ դստեր. Տիկին Թագունի Մելիք-Ազարեանցի մահուան առթիւ», ինքնագիր: նաեւ Թագունի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 20-22):

⁹² «Արձագանք» շաբաթաթերթ, Եօթերորդ տարի, 28 Փետրուարի, 1888, թիւ 7, Թիֆլիզ, էջ 80:

⁹³ 1930-ականներին աւերուած Խոջիվանքի գերեզմանատնից պահպանուած Հայ գրողների եւ մշակութային գործիչների պանթեոնում այսօր Ծերենցի գերեզմանը կամ նրա նոր՝ խորհրդանշական գերեզմանաւարը մնացել է մենակ. Թագունի Շիշմանեանի շիրիմի տեղն անյայտ է (տե՛ս Թագունի Շիշմանեան (Օր. Մենիկ), Նշ. աշխ., էջ 22):

⁹⁴ «Մշակ» շաբաթաթերթ, 16-րդ տարի, 12 Մարտի, 1888, թիւ 30, Թիֆլիս, էջ 2:

պուած է մեր կրօնի հետ քաջութիւն ունեցաւ դառնալու դէպի Հայաստանեայց եկեղեցին, որ գրկաբաց ընդունեց նորան»^{95,96}։

Յ. Պարոնեանը, որ չէր կիսում Ծերենցի ռոմանտիկական արուեստի սկզբունքները, նշելով, որ նա «Իբրեւ պատմագէտ մեծ համբաւ կը վայելէ եւ որուն իրաւամբ արժանի է», եզրակացնում է. «Թէ՛ հրապարակի, թէ՛ լսարաններու եւ թէ՛ վէպերու մէջ Շիշամեան էֆէնտին աշխատած է եւ կ'աշխատի երիտասարդներու սրտին մէջ հայրենասիրութիւն արծարծել. ուստի իւր խօսքերն միշտ սիրով մտիկ ըլլալու արժանի են»⁹⁷։

Յ. Թումանեանը, որ Ներսիսեան դպրոցում սովորելու տարիներին լսել էր Ծերենցի հայոց պատմութեան դասերը, ընթերցել ու ոգեշնչուել էր նրա պատմավէպերով, նրա մահուան 25-ամեակի առթիւ՝ 1913 թ. Մայիսի 26-ին արտասանած իր խօսքում վերջիշեւով իր ուսուցչի մարդկային բարձր արժանիքները՝ շեշտում է. «Չգիտէք նրա ազատասէր ոգու վրայ հիանաք, նրա վառ հայրենասիրութեան ու ժողովրդասիրութեան վրայ զարմանաք, նրա հոգու ազնուութեան մաքրութեան վրայ ուրախանաք, թէ սրտի քնքշութեան ու ճաշակի նրբութեան վրայ»⁹⁸։

Յոբելեանական այս յօդուածը բնաւ յաւակնութիւն չունի բարձրացնել Ծերենցին, որովհետեւ նրա տաղանդի, ժողովրդասիրութեան, մաքրութեան, լաւ գրողի եւ ազնիւ մարդու վսեմ առաքինութիւնների մասին մեզանից առաջ արդէն իսկ դրուատուել է։ Այն յարգանքի ձօն է՝ վիպասանի անթառամ յիշատակը վերստին խնկելու, նրան յիշելով՝ նրանով բարձրանալու։ Հետեւաբար՝ թող օրհնեալ լինի մեծ հայրենասէր, պատմավիպասանի յիշատակը։

ՆԵՐՍԵՎ ԱՐԵՂԱՅ ԱՆՈՅԵԱՆ

⁹⁵ 1878 թ.-ին «Մշակ»-ը գրում է. «Տօբոր Շիշամեան էֆէնտին, որոյ համար տրամաբան եւ ազգասէր անձն մի է կ'ըսուի, եւ մեր քաղաքացաց ծանօթ է. անցեալ շաբթու մէջ Սրբազան Պատրիարք Հօր (Ներսէս Բ. Վարժապետեան Իսթանպուլցի (1874-1884)) ներկայանալով իւր Հայաստանեայց մայրենի եկեղեցոյ գիրկը վեռադառնալու փափաքն յայտնելու եւ պատուով ընդունուելու է» (տե՛ս «Մշակ» շաբաթաթերթ, Յօթերեդ տարի, 23 Նոյեմբեր, 1878, թիւ 202, Թիֆլիս, էջ 3)։

⁹⁶ «Արձագանք» շաբաթաթերթ, Յօթերեդ տարի, 21 Փետրուարի, 1888, թիւ 6, Թիֆլիզ, էջ 66։

⁹⁷ Յ. Պարոնեան, Երկեր, «Հայ դասկանների գրադարան», «Ազգային ջոջեր», Երևան, 1979, էջ 63։

⁹⁸ Ն. Թումանեան, Թումանեանը քննադատ, յերևան, 1939, էջ 259։